

Юрій Громик
(Луцьк, Україна)

Західне Полісся як регіон активної українсько-польської міжмовної взаємодії

Західне Полісся – ареал із типово прикордонним характером. Учені давно зробили висновок, що місцеві говірки склалися в результаті нашарування на північноукраїнську діалектну основу багатьох елементів суміжних говорів південно-західного українського наріччя, найперше волинського. Значний вплив на формування фонетико-граматичної системи та лексичного складу західнополіського говору мала й польська мова: донедавна на цій території поруч із автохтонним українським населенням помітний відсоток мешканців становили поляки, контакти між українцями та поляками в цьому регіоні були активними в різних сферах громадського, культурного та господарського життя. За таких обставин склалися сприятливі умови для активної міжмовної взаємодії, у результаті якої чимало лексем із польської мови засвоєні були носіями українських західнополіських говірок.

Ареал найвиразнішого впливу польської мови на лексику західнополіського говору – надбузько-поліські говірки. Цю гіпотезу, поміж іншим, переконливо доводить аналіз місцевої прислівникової лексики [Гр., 255 – 262]. Так, у західнополіських надбузьких говірках Любомльського, Володимир-Волинського районів Волинської області, а також в українських підляських говірках повіту Гайнівка Підляського воєводства, зі значенням “сьогодні” нами засвідчено прислівники-полонізми *дз’іс’*, *дз’іс’а*, *дз’іс’ай*, *дз’іс’ака*, *дз’іс’акай*, *дз’іс’айдэн’*, що внаслідок адаптації до фонетичної системи українських говірок вживані також у варіантах *д’іс’*, *д’іс’а*, *д’іс’а*, *д’іс’ай*, *д’іс’ака*, *д’іс’іка*, *д’іс’акай*, *д’іс’ікай*, *д’іс’айдэн’*. У цьому ж ареалі простежено похідні зі значенням часової лімітативності: *додз’іс’*, *дод’іс’*, *додз’іс’а*, *дод’іс’а*, *додз’іс’ай*, *дод’іс’ай* “досі, до цього часу”.

Тільки в надбузько-поліському ареалі виявлено прислівники-полонізми зі значеннями “на босу ногу (взутися)”: *прáбус’ц’*, *впрáбос’*, *впрáбус’*, *впрáбос’ц’*, *впрáбус’ц’*, *напрáбос’ц’*, *напрáбус’ц’*, *впрббус’ц’і*, *напростóбус’ц’*; “вчора”: *вчóрай*, *вчóрий*, *вчóракай*; “тут”: *тúтай*, *тúтакай*; “надвечір, коли смеркає”: *назмрóку*; “більше”: *в’ёнций*, *в’енц’*, *в’йёнций*, *в’йёнци*, *в’йенц’*; “дуже”: *бáрдзо*, *бáрзо*; “тоді”: *втéди*; “торік, минулого року”: *такр’ік*, *втакр’ік*, *такрóку*; “коли”: *к’éди*; “багато”: *дúжсо* та *шмат*; “найближчими днями”: *л’ададэн’*, *л’адавдэн’*, *л’адандэн’*; “на видному місці”: *наподорéнжи*; “будь-коли, у будь-який час”: *л’адакол’і*, *бил’екол’і*; “дешево”: *тáн’о*; “постійно, протягом тривалого часу”: *ц’óнтom*, *ц’óнтле*, *беспиéрви*; “найчастіше”: *найбарз’ей*; “переважно”: *пшевáжн’е*; “справді”: *правдз’іве*; “легко”: *лáтво*; “поки живий, при житті”: *заяйц’а*; “натомість”: *натихм’áст*; “абияк”: *бил’ейáк*; “навпаки”: *одвóтн’е*; “дуже гарно”: *сл’ічно*; “ні до чого”: *нán’іц’*; “зарозуміло, пихато”: *цвán’о*, *цвáно*, *мóндро*; “майже”: *пráв’е*, *пráве* тощо. Часто ареали цих утворень продовжуються в західноволинських говірках південно-західного наріччя.

Однак тільки надбузькими говірками вживання прислівників-полонізмів на Західному Поліссі не обмежується. Дрібні, а часом ще й розрізнені ареали їх виявлено практично на всій території говору. Так, зі значенням “байдуже” у різних говіркових групах простежено структури *байбáрдзо*, *байбáрзо*, *байбáрдзе*, *байбáрдзи*, *байбáрзе*, *байбáрзи*, *байбáрз’і*; зі значенням “колись, давніше” – *кéдис’*, *к’éдис’*, *кéдис’а*, *кідис’а*; “ніколи” – *н’іди*, *н’іде*, *н’ікде*, *н’ідди*, *н’ідде*, *нігди*, *нігди*, *нётди*, *нігде*, *нётде*; “достоту, достеменно”: *рíхтик*; “майже” – *нéмал’*, *німал’*, *немáл’*, *нимáл’*; “змалку”: *змал’ен’кóс’ц’і*; “надто швидко” – *пéндom*, *пáндom*, *пéндлом*, *пéнтom*, *пáнтom* та *п’ірун’ем*, *п’еруном*, *п’ірунем*, *пéруном*, *пáруном*, *перуном*, *пéроном*, *перóном*, *пéрином*;

“навхрест” – *на́криж, накрі́ж, навскрі́ж, на́вкриж, на́вукриж*, а також *нап'і́рєкриж, нап'і́рєкриж, напарáкриж, напирéкриж, нап'і́ракриж, нап'і́рєкриш*; “вщерт” – *встрих, встрех, встр'іх*; “в одну мить” або “зненацька” – *імпéтом, імпетом, імп'ітом, й́мпетом, г'імпетом, гéмпетом, й́мп'ітом, інпитом, інп'ітом*; “швидко гніваючись” або “поспішаючи”: *попендліво, попендлéво, попандлéво* тощо.

Часом полонізм не тільки адаптується до фонетико-граматичних особливостей української говірки, але й змінює своє значення, а то й деетимологізується. Так, у північній частині волинсько-поліських говірок зафіксовано прислівники *бинáмне, бинáмни, бинáмн'і, бонáмне, бинáмно, бинáмене*, що реалізують значення “байдуже”. Наведені структури пов'язані з пол. *bupałmniej* “анітрохи, зовсім”, що є наслідком поєднання частки *bu* і прислівника у формі найвищого ступеня *pałmniej*.

Як звертання до чоловіка чи жінки з метою активізації уваги співрозмовника та логічного виділення змісту подальшого повідомлення на Поліссі вживано лексеми *члéку, чл'éку, чнéку, шлéку, шл'éку, члéче, шл'éче, шл'éч'е* та похідні з формально демінутивними суфіксами *шл'éчку, шлишкú, шл'én'ц'у*, що не відмінюються і загалом сприймаються як утворення затемненої мотивації. Наведені структури за походженням є застиглими формами кличного відмінка іменника *члек / *шлек, що тепер в цьому ареалі не фіксується. Відновлена нами структура *члек пов'язана з пол. *człek* “чоловік, людина” [MSJP, 110], пор. форму кличного відмінка цього іменника: пол. *człeku*.

Як бачимо, Західне Полісся при своїй відносній ізольованості в минулому не є замкненим ареалом. На цій території простежується доволі глибоке проникнення на схід польських мовних елементів. Численні полонізми фіксовано навіть у говірках західнополісько-середньополіського пограниччя. Показовою у цьому плані є говірка с. Липне Ківерцівського району Волинської області, яку кваліфікуємо як перехідну від західнополіських до середньополіських. Реєстр виразних полонізмів охоплює всі основні тематичні групи лексики.

Найбільше полонізмів простежено в побутовій лексиці поліщуків, зокрема серед назв одягу, взуття та суміжних понять: *сн'ігóвци* “зимові чоботи з сукна”, *гумівици* “гумовий чобіт”, *виторóвка* “легка літньо-осіння куртка”, *гус'інка* “демісезонне пальто”, *маринáтка* “чоловічий піджак”, *ста́н'ік, л'і́хвик* “бюстгалтер”, *камизéл'а, камизéл'ка* “безрукавка”, *пац'урк'і, карáл'ік'і* “намисто”, *прéндза, рідше – прéндзил* “китиця біля хустки чи скатертини”, *гуз', гúз'ік* “гудзик” тощо; назв посуду та іншого кухонного начиння: *г'én'дз'ур* “графин”, *видéл'іц* “виделка”, *мидні́ца* “велика миска”, *та́рниця* “дерев'яне відро з одним вушком”, *кваті́рка* “пляшечка місткістю одна четверта літра”, *сло́йік* “скляна банка” тощо; назв меблів, іншого хатнього начиння: *ку́хро* “скриня, в якій зберігали одяг”, *зал'іско* “праска”, *тапча́н* “широка лава без спинки”, *кана́па* “широка лава зі спинкою”, *пудéлко, пудéличко* “паперова коробка”, *мака́тка* “вишита картина”, *л'у́стро, л'устéрко* “дзеркало, дзеркальце”, *спрундж́іна* “пружина”, *го́жуг'і* “збірна назва для знарядь, які використовувалися біля печі (кочерга і под.)”, *ц'іра́та, кл'і́йóнка* “скатертина, вкрита з одного боку водонепроникною речовиною” тощо; назв страв: *путра́вка, питра́вка* “варена страва без картоплі, підбита мукою”, *каплу́н* “накришена зелена цибуля, засмачена олією”, *мазу́рк'і* “булочки закрученої форми, які печуть на Великдень”, *трис* “висівки з муки”, *пул'індрі́ца, пул'ундрі́ца* “м'ясо з хребта свині”, *вин'г'ірува́те* “про сало зі зрошеннями та крупцями” тощо.

Полонізми складають значний відсоток виробничої лексики липенської говірки. Так, чимало назв зі сфери будівництва мають польське походження або ввійшли до української мови з німецької за польським посередництвом: *пурéнча* “поручні”, *прент* “залізний прут”, *цибри́на* “одна деревина з колодязного зрубу”, *цибрин'é* “верхня частина колодязного зрубу, складена з дерев”, *сухв'іт* “стеля”, *л'і́ари* “дерев'яні бруси, до яких прибивають дошки підлоги”, *к'éл'н'а* “кельма”, *ка́хвил'* “кахель”, *дилі́на*

“дерев’яний брус”, *дїхта* “фанера”, *бал’ок* “дерев’яна балка у перекритті хати” та ін. Полонізми виявлено також у сільськогосподарській лексиці: *мєрва* “перегнила солома”, *шўхл’а* “велика лопата”, *л’їци* “віжки”, *дз’алка* “ділянка землі”, *штих* “робоча частина лопати” та “відстань, що дорівнює довжині робочої частини лопати”, *кл’оц* “колода, на якій рубають дрова”, *мутєрка*, *мутєрко* “гайка” тощо; серед назв рослин: *кустирєва* “стокolos”, *трускавк’і* “полуниці”, *гурд’їн’їя* “жоржини”, *румн’анок* “ромашка лікарська”, *лїбин* “люпин” тощо; назв тварин та птахів: *кантєрка* “цесарка, свійський птах родини фазанових”, *дз’їк* “дикий кабан”, *дз’їчиха* “самка дикий свиней”, *дз’їчин’а* “маля дикої свині” тощо.

Надто податливою для запозичень виявилася лексика тематичної групи „людина та її риси”: *гана* “роззява”, *паздирá* “надто нав’язлива людина”, *пан’єнка* “жінка, яка надто дбає про зовнішній вигляд”, *дз’ама*, *дз’амало*, *твандá*, *тванд’акало* “надто балакуча людина”, *мрук* “неговірка людина”, *вс’ц’ўпс’к’і* “влізливий, надто цікавий”, *маршáлок* “староста на весіллі”, *кас’ер*, *кас’ір* “церковний касир”, *майєтни* “дуже багатий, заможний”, *нас’їя* “лють, гнів” тощо; а також дієслівна лексика: *ц’їруват’* “штопати дірки”, *їєнчит’* “стогнати”, *вал’цуват’* “їти геть”, *гўздрат’*, *гўздрац’а*, *гнїрат’*, *гнїрац’а*, *длўбац’а* “невміло виконувати будь-яку роботу”, *бл’авўскат’*, *дз’амат’* “базікати”, *плєнтат’* “пліткувати”, *плєнтац’а* “ледве їти”, *бадат’* “допитувати”, *пєн’кат’* “помирати”, *пєн’кнут’* “померти”, *пєндит’* “мочитися уві сні”, *пругáнит’*, *пругáнит’* “прогавити”, *шпац’їруват’* “вештатися без діла”, *настрєн’чит’* “намовити”, *муцувáц’а* “збиратися з силами”, *мил’дувáц’а* “повідомляти про себе (у грі в хованки)” та ін.

Менша кількість полонізмів характеризує абстрактні назви: *вил’їя* “вечір напередодні Різдва, Нового року та Водохреща”, *минтрєга* “неспокій”, *кулійá* “черга”, *віл’гос’т* “волога”, *їїмпит* “порив, струмінь”, *хурємни* “такий, що личить”, *шпáц’їр* “вештання без діла”, *майбнток* “садиба”; назви спорідненості і свояцтва: *брац’їуко* “брат”, *цўручка* “дочка” тощо; анатомічні, фізіологічні назви: *пудгáрло* “відвисла шкіра під підборіддям”, *кáтир* “нежить” тощо.

Численні факти, що відбивають вплив близькоспорідненої польської мови, містить у своєму складі онімна система Західного Полісся. Це теж пов’язано з етнічною історією цієї землі, зокрема з різними міграційними процесами, тривалим проживанням на цих теренах українського і польського населення, історико-культурними зв’язками між обома етносами. Цікаво простежити полонізми у складі онімів села Липне, що розташоване на межі західної та центральної частин українського Полісся.

Зв’язки поліщуків із поляками відбиває місцевий топонімікон. Так, мікротопонім *Кїбло* (назва водойми зі стоячою, прогнилою водою, куди викидають сміття та нечистоти) семантично зіставляємо з пол. *kibel* “відро для нечистот”, “вбиральня” [MSJP, 307], яке вважається запозиченням із німецької мови, пор. нім. *Kübel* “цебер, баддя” [ЕСУМ, II, 428]. Структурно пол. *kibel*, нім. *Kübel* продовжують також лексеми на зразок укр. гуцул. *кїбель*, *кїбіль* “дерев’яне відро, яким витягують із криниці воду” [ГГ, 93] та ін. У такому разі базовий апелятив **кїбло* – наслідок переоформлення вихідного **кїбел’* / **кїбел* за зразком іменників середнього роду, пор. у тій же говірці: *кўхро* “скриня для одягу” відповідно до пол. *kufier* “скриня” [MSJP, 368], нім. *Kóffer*, діал. *Kuffer* “скриня, чемодан” [ЕСУМ, III, 164].

Назву частини села *Пс’їгўрка* / *Пс’їгўрка* вважаємо результатом лексикалізації та подальшої деетимологізації запозиченого з польської мови атрибутивного словосполучення *Psia Górká*, в основі якого – апелятив пол. *górká* “гірка, невелике підвищення, пагорб” та узгоджений із ним присвійний прикметник пол. *psi* “собачий”, ужитий, очевидно, в переносному значенні подібно до пол. *psia pogoda* “непогода, кепська погода”, *psie życie* “погане, злиденне життя” [MSJP, 759]. У такому разі

найменування *Psia Górkа* відбивало специфіку рельєфу цієї місцевості і первісно було закріплене за незначним підвищенням серед надто заболоченої низини, через яке навесні, восени, а в дощову погоду навіть улітку важко було проїхати.

Наслідки взаємодії двох мов простежено в місцевому антропоніміконі, пор. розмовні варіанти імен у місцевій говірці: *Йáник, Катижіна, Кáс'а, Зóс'а, Зóс'ка, Дзігмонт, П'ётро, П'ётрус', М'éшка, М'éшко, Міхал, М'éц'ко, Гéндрик, Гéдрик, Гадáс', Йáкуб* тощо. Особливо це помітно в прізвиськах поліщуків, які часом мотивовані лексемами, що вже відсутні в апелятивній лексиці. Частина таких неофіційних особових найменувань зберігають виразні ознаки мотивованості полонізмами.

Так, жіноче прізвисько *Дз'ічиха* зіставляємо з зафіксованим у західнополіському говорі апелятивом *дз'ічіха* “самка диких свиней” [Арк., I, 129] та базовим для нього іменником *дз'ік* “дикий кабан” [Арк., I, 129], що пов'язані з пол. *dzik* “дикий кабан” [ЕСУМ, II, 68 – 69]. Чоловіче прізвисько *Жóвн'іж* та похідне від нього жіноче *Жóвн'іжиха* зводимо до пол. *żołnierz* ‘солдат’ < *żołdnierz* [ЕСУМ, II, 202]. Чоловіче прізвисько *Кс'ондз* та похідне жіноче *Кс'ундзіха*, без сумніву, пов'язані з пол. *ksiądz* “священик”, давніше – “князь” < **kniądz*.

Деякі місцеві прізвиська пов'язані з полонізмами опосередковано. Так, чоловіче прізвисько *Бамбалус*, похідне від нього жіноче *Бамбалусиха* зіставляємо з іменником пол. *bąbel* “набряк”, “кулька” [ЕСУМ, I, 131], що його в українських говорах продовжують лексеми *бамбалка* “дерев'яний пристрій, яким ударяють у бубон” [Арк., I, 9], *бамбула* “гуля”, “надто повільна людина” [Арк., I, 10; Грінч., I, 26] тощо.

Чоловіче прізвисько *Кучкудан* та похідне жіноче *Кучкуданіха* вважаємо за можливе зіставити з апелятивом *кочкодán* “по-чудернацькому одягнена й неприємна особа”, *кучкудан* “опудало”, з відомим у пам'ятках XVII ст. варіантом *кошкодán* “мавпа” [ЕСУМ, III, 67], а також із пол. *koczkodan* “опудало”, що споріднене з архаїзмом *koczka* “кішка” [ЕСУМ, III, 67].

Чоловіче прізвисько *Кúндил'*, жіноче *К'індил'іха* пов'язуємо з відомими в західнополіському говорі апелятивами *кúндель* “собака з довгою шерстю” [Арк., I, 268], *кúндиль* “вовк” [Арк., I, 268] тощо, семантично тотожними відповідниками в суміжних слов'янських мовах на зразок біл. діал. *кúндыль* “кошлатий собака”, рос. діал. *кúндель* “великий кошлатий собака”, пол. *kundel*, заст. *kondel* “т. с.” [ЕСУМ, III, 141]. При етимологізації наведених лексем допускаємо зіставлення з укр. діал. *кунділя* “прядиво” [Арк., I, 268], *кундэля* “одяг із вовни” [ЕСУМ, 3, 141], що зводяться до псл. **kí delja*, прямим континуантом якого є закономірна для звукової системи української мови структура *куделя* “пряжа” [Грінч., II, 318]. З урахуванням цього можлива реконструкція праслов'янської форми чоловічого роду **kodelь*. Отже, фонетична структура кореневої морфemi українського апелятива *кúндель* відбиває польський вплив: носовий [ɔ] розклався на звукосполюку [он] із подальшим розвитком [он] > [ун]; жіноче прізвисько *К'індил'іха* відбиває гіперичну заміну [у] на [і].

Як бачимо, гіпотезу про типово прикордонний характер західнополіських говірок та наявність на цій території численних полонізмів легко довести шляхом аналізу різних тематичних груп місцевого словника.

Використані джерела:

Арк. – Аркушин Г.Л. Словник західнополіських говірок: У двох томах. – Луцьк: Вежа, 2001.

ГГ – Гуцульські говірки. Короткий словник. Відповідальний редактор Я. Закревська. – Львів, 1997. – 232 с.

- Гр.* – Громик Ю.В. Полонізми у системі західнополіської прислівникової лексики // *Slavia Orientalis*. – Т. XLVII. – № 2. – Kraków, 1998. – S. 255 – 262.
- Грінч.* – Грінченко Б.Д. Словарь української мови. – Т. 1 – 4. – К.: Наукова думка, 1996 – 1997.
- ЕСУМ* – Етимологічний словник української мови. – Т. 1 – 3. – К.: Наукова думка, 1982 – 1989.
- Лисенко* – Лисенко П.С. Словник поліських говорів. – К.: Наукова думка, 1974. – 259 с.
- MSJP* – Mały słownik języka polskiego. – Warszawa: PWN, 1999. – 1181 s.

Western Polissia as a Region of Active Ukrainian-Polish Interaction

The Polish language had a considerable impact on formation of phonetic-grammatical system and vocabulary composition of the Western-Polissian dialect; up till recently the Poles made up a perceptible part alongside of the aboriginal Ukrainian population, there fore the contacts between the Ukrainian and the Poles were active in various spheres of public, cultural and economic life. These factors fostered favourable conditions for active speech interaction as the result of which many Polish lexemes were assimilated by the speakers of Western-Polissian dialects. Polish element are noticeable in different topical groups of the local vocabulary as well as toponymicon and antroponymicon.